

В.М. Лазуренко, Є.М.Стрижак

ВІДРОДЖЕННЯ ЗЕРНОВОГО ЕКСПОРТУ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ

Показано особливості розвитку у перші роки нової економічної політики постраждалого у роки Першої світової та громадянської воєн товарного зернового господарства України.

Розкрито особливості динаміки і характеру змін у засівних площах селянських господарств України. Зосереджено увагу саме на піднятті товарності селянських господарств та ролі селянських господарств у цьому процесі. Закцентовано особливу увагу на ролі селянських фермерських господарств у розвитку сільськогосподарського експорту.

Ключові слова: *сільське господарство, селянство, площі, селянське господарство фермерського типу, ринкові культури, збут, зернове господарство.*

У період після Першої світової війни та перші повоєнні роки криза, якої зазнало сільське господарство України, мала системний характер. Даний період характеризувався різким падінням виробництва усіх видів сільськогосподарської продукції. Особливо ж постраждало товарне зернове господарство, яке становило основу експортного потенціалу.

Слід відзначити, що у довоєнні роки відбувалася доволі інтенсивна еволюція структури посівних площ польових культур у бік збільшення товарно-експортної зернової продукції, насамперед, таких її видів, як пшениця та ячмінь. Станом на 1913 р. споживчі культури займали вже лише 40% усієї посівної площі України, в той час як ринкові — 60% [1, с. 80]. До споживчих культур відносилися, насамперед: жито, гречка, просо, картопля, а також, почасти, кукурудза, як основні складові частини харчування сільського населення, а також овес та кукурудза, як хлібофуражні для робочої худоби. Ринковими ж (без урахування регіональних особливостей) були: пшениця (передусім, озима), ячмінь, олійні культури, цукрові буряки, тютюн, хміль, баштани [1, с.79].

Однак, за 1916 — 1920 рр. структура селянських посівів значно змінилася, причому з економічної точки зору, на гірше. Передусім, різко скоротилася питома вага чільних товарних культур: пшениці з

28,7 до 25,9%, ячменю з 24,8 до 21,2%, а цукрового буряку, тютюну, хмелю, баштанних культур з 4,0 до 0,3%. Натомість, за їх рахунок збільшилася питома вага посівів жита — з 20,1 до 21,2%; вівса з 8,3 до 9,6%; гречки з 3,8 до 4,8%; проса з 2,4 до 5,2%, які саме і мали в тогочасному селянському житті натурально-споживче значення [2, с.32].

При цьому необхідно відзначити і регіональні особливості цієї проблеми. Так, площа під ячменем особливо помітно скоротилася в Степу, де у період Першої світової війни він був однією з головних ринкових культур. В той же час на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі площа під ячменем майже не зменшилася, оскільки там ця культура мала не ринковий, а натурально-споживчий характер. Натомість, становивше з вівсом мало протилежний характер. На Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, де він мав товарне значення, його площі скоротилися, а у Степу, де овес мав здебільш натуральний характер, його питома вага зростає. Подібне спостерігалося і з гречкою: її площі скоротилися там, де вона була товарною культурою — на Поліссі, і зросли в інших регіонах України, де в минулий період вона мала натуральний характер.

Не менш різко, фактично катастрофічно скоротилася площа під хмелем, дуже прибутковою ринковою культурою на Волинському Поліссі, скорочення склало за цей час — 90%. А посіви тютюну на Чернігівському Поліссі і на півночі Лівобережжя, головної ринкової культури в селянських господарствах цього району, скоротилися й взагалі на 96% і задовольняли тільки власні потреби сіячів. Отже, виробництво більшості ринкових культур, які до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, на початок 1921 р. різко знизилася [2, с. 32]. Та й в цілому, валовий збір хлібів в 1920 р. склав не більше 38,5% від рівня 1913 р., в тому числі збір у власне селянському господарстві скоротився до 54,1% [2, с. 33]. Різке зменшення валових зборів зернових культур наочно свідчило про серйозну кризу в селянському рільництві України на початку періоду відбудови народного господарства.

Отже, селянські господарства України на початку 1920-х рр. опинилися в стані крайнього виробничо-технічного, а отже, і економічного знесилення, в основі якого лежав, насамперед, загальний занепад зернового господарства, різке падіння виробництва основних зернових та круп'яних культур — озимої пшениці, жита, ячменю, вівса, ярової пшениці, гречки, проса, кукурудзи [3, с. 161]. В силу цього, та внаслідок провокуючої економічної політики радянської влади на селі в кінці 1919 — на початку 1921 рр. селянство проявило гостре незадоволення існуючим станом речей, що і вилилося в те, що на додачу до об'єктивних господарських труднощів додався і чинник суб'єктивного

характеру, — свідоме згортання селянством обсягів сільськогосподарського виробництва [2, с. 34].

Як відомо, радянська держава змушена була, хоч і неохоче, але повернутися до відновлення ринкових відносин. Розпочався масштабний, суперечливий, проте, в цілому, все ж достатньо позитивний процес переходу до відновлення ринкових відносин, переходу до господарювання не лише в одержавленому промисловому секторі економіки, а й до широкого розвитку кооперації, налагодження економічно взаємовигідної співпраці різних форм господарювання, використання особливо в сільському господарстві та у сфері товарообігу, тонізуючої економіку приватної ініціативи.

Ріст промисловості вимагав швидкого відновлення сільського господарства. Це повинно було збільшити купівельну спроможність селянства й тим розширити можливості для збуту продукції промисловості. Партійно-радянське керівництво держави мусило визнати, що інтереси народного господарства країни вимагають, щоб селянське господарство мало змогу накопичувати фінансові ресурси виробничого призначення, збільшувати свої прибутки, шлях до чого прямо лежав через підвищення його товарності [4, с. 5]. “Такої політики вимагає саме життя, інтереси самого селянства в цілому та інтереси народного господарства — створити та поширити ринок як передумову розвитку соціалістичної державної промисловості” [5, с. 7]. А у цьому питанні без підтримки та порозуміння із заможними селянськими господарствами фермерського типу — основними товаровиробниками — швидкого результату досягти було просто не можливо.

Як відомо, у своїх працях з аграрної проблематики В. Ленін писав про два шляхи капіталістичного розвитку сільського господарства, наголошуючи насамперед, на цінності, перспективності саме фермерського, американського шляху, в основі якого лежав розвиток висококваліфікованого, фермерського (дрібного за розмірами) капіталістичного господарства, за якого “пролетарська державна влада завжди може вгамувати дрібнобуржуазну стихію та ввести її в береги” [5, с.7]. Що і було здійснено у роки непу. Цілком закономірно, що з проголошенням нового економічного курсу заможне українське селянство негайно скористалося можливістю поліпшити виробничий потенціал своїх господарств.

Загалом, хоч і з певними застереженнями, можна констатувати, що в силу всього комплексу тогочасних реалій на середину 1920-х рр. заможна частина села ставилася до радянської влади цілком лояльно. Це пояснювалося тим, що заможні селяни спостерігали ряд практичних кроків держави в загальному руслі політики “обличчям до села”. Кредитування інтенсивних, культурних селянських господарств фермер-

ського типу, надання їм певних виробничих пільг, прискорений розвиток сільськогосподарської кооперації, особливо спеціалізованих і кредитних товариств, чітко націлених, насамперед, на підняття товарності селянських господарств, ведення єдиного сільгосподатку у грошовій формі, певне обмеження адміністративного тиску та сваволі місцевих органів влади на заможну частину села, — ці та інші прояви нового політичного курсу вселяли в молоде українське фермерство надію щодо можливості тривалого економічного діалогу із керівництвом країни.

Все це створювало передумови для підвищення товарної спрямованості заможних господарств, хоча досягти повного відновлення її обсягів так і не вдалося і на кінець непу. Товарна продукція рільництва становила в 1923 — 1929 рр. по Україні пересічно 187,3 млн. пудів хліба, або 18,1% від валового збору. У порівнянні, з 1910 — 1913 рр., коли товарна частина становила 412 млн. пудів, у 1923 — 1929 рр. вона скоротилася на 54% [2, с. 229].

Якщо виразити співвідношення товарної частини сільськогосподарської продукції у порівнянні з валовою продукцією сільського господарства в цілому, то маємо таке. У 1913 р. вартість товарної частини продукції становила 42% вартості всієї сільськогосподарської продукції. У 1923/24 р. — 34,9%, у 1924/25 р. — 35,6% [6, с. 13]. Якщо ж не рахувати внутрішньоселянський обіг, тобто хліб, який продавали та купляли в межах села, то у 1925/26 рр. товарна маса продукції сільського господарства становила 22,4% [7, с. 4].

У селянському господарстві в перші роки непу споживалося більше двох третин виробленого в них хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Це і не дивно, адже селянин вів господарство, передусім, для задоволення потреб своєї сім'ї. Збільшивши своє землекористування після жовтня 1917 р., селяни, передусім, збільшили власне споживання хліба та інших продуктів харчування. Етично це було цілком правомірно, оскільки значна частина українського селянства в дореволюційну добу відверто недоїдала. Однак, відбулося це не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок зменшення товарної частки продукції сільського господарства.

Безумовно, одним із найважливіших чинників скорочення товарності була, як відомо, ліквідація за роки революційної доби економії, — великих господарств капіталістичного типу, потужних виробників товарної сільськогосподарської продукції в Україні, що не могло швидко компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах. Адже до 1917 р. 60% товарного хліба України давали саме економії та потужні селянські господарства підприємницького

типу [2, с. 230]. Саме такі господарства виробляли продукцію для продажу на ринку, і більш того потребували її реалізації. Перехід земель цих господарств, їх розпорощення серед мільйонів незаможних і частково середняцьких селянських господарств, природно знизив товарну частину сільськогосподарської продукції [8, с. 56]. За даними А. Альтермана, заможні селянські господарства давали майже третину товарного хліба України і зрівняльні революційні перетворення значно вдарили по них.

Слід, однак, не забувати і про те, що вже відразу після відміни політики “воєнного комунізму” і перших реальних кроків радянської влади по впровадженню на селі непу процес скорочення посівних площ припинився, і при чому доволі швидко. Більш того, відразу розпочався зворотній процес їх відновлення, що логічно супроводжувався певним збільшенням частки товарних культур.

Якщо звернутися до аналізу загальної структури посівних площ України, то слід відзначити, що за роки непу вона зазнала досить значних змін. Насамперед, це стосується співвідношення зернових і технічних культур. Зокрема, питома частка озимих (жита і пшениці), ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки, кукурудзи і проса на середину 1920-х рр. зменшилася з 91,5% в 1916р. до 83,5% в 1925 р. [9, с. 107]. В той же час посівні площі технічних культур (соняшник, картопля, цукрові буряки, льон, коноплі, хміль і тютюн) вже у 1923 році збільшилися до 10,5% [9, с. 107]. Це пояснювалося, насамперед, тим, що закупівельні ціни на технічні культури стали на цей час значно вищими, ніж на зернові. Окрім того, розширення площ під технічними, що майже тотожне просапними культурами, було викликане і потребами підвищення агрокультурного рівня сільського господарства.

Змінилася за цей час і структура посівів зернових культур. Так, озима пшениця, яка до 1917 р. не користувалася популярністю серед селян, вже в середині 20-х років починає виходити в зерновиробництві на провідні позиції, витісняючи ярову пшеницю, площі під якою впали до 8,9%.

Слід ще раз підкреслити, що в українських умовах збільшення посівів озимої пшениці було не простою заміною однієї культури на іншу. Це був глибокий реконструктивний момент, який свідчив про формування дуже позитивної тенденції у розвитку сільського, — власне селянського господарства, підвищення його товаризації (див.: таблиця 1 [1, с. 79]).

Таблиця 1.

Динаміка і характер змін у засівних площах селянських господарств України

	1923 р.		1924 р.		+ збільшення – зменшення	
	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%
Озиме жито	4 820	20	4 910	28	+90	+2
Озима пшениця	1 481	9	1 848	10	+367	+25
Яра пшениця	1 725	10	2 436	14	+711	+41
Овес	1 177	7	1 110	6	- 67	- 6
Ячмінь	2 881	18	2 964	17	+63	+2
Гречка	779	5	734	4	-45	-6
Просо	771	5	580	3	-191	-25
Кукурудза	804	5	711	4	-93	-11
Картопля	328	2	278	2	-50	-15
Олійні рослини	758	5	803	5	+48	+6
Цукрові буряки	72	-	117	1	+45	+63
Інші культури	799	5	1 035	6	+236	+30
Разом	16 395	100	17 526	100	+ 1 131	+ 7

Порівняння розподілу засівної площі по культурах у 1923 — 1924 рр. дає всі підстави для висновку щодо того, що селянство в цілому, а не лише його найбільш потужна частина, прагнуло пристосуватися до відновлених товарноринкових засад функціонування аграрного сектора економіки. Ті культури, що були в більшому попиту на ринку, за котрі хлібороб краще та швидше міг отримати кошти, займали дедалі більшу посівну площу, навіть за рахунок засівної площі культур, які продукувалися для власних потреб господарств.

Список використаних джерел

1. Башлай Г. Покупна сила українського села в зв'язку з урожаєм 1924 р. / Башлай Г. // Земельник. — 1924. — № 2. — С. 78 — 83.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 — 1929 рр.) / Калініченко В. В. — Х. : Основа, 1991. — 129 с.
3. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. — Х. : ЦСУ, 1929. — 399 с.
4. Государственный архив Российской Федерации. Ф.Р — 3316. Центральный исполнительный комитет СССР (ЦИК СССР). Оп. 11. Д. 23550. Печатные материалы Сессии ВЦНК. 30 декабря 1922 г. — январь 1938 г. — 324 л.
5. Нові шляхи в сільсько-господарській політиці // Земельник. — 1925. — № 6. — С. 5 — 8.

6. Шлихтер А. Г. Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны / Шлихтер А. Г. — Х. : “Пролетарий”, 1927. — 65 с.
7. Шліхтер О. На фронті сільського господарства / Шліхтер О. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. — 1927. — № 11. — С. 3 — 5.
8. Альтерман А. Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України / Альтерман А. — Х. : Радянський селянин, 1928. — 44 с.
9. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. — Х. : ЦСУ УСРР, 1923. — 373, XIV с.

References

1. Bashlay H. Pokupna syła ukrayins'koho sela v zv'yazku z urozhayem 1924 r. / Bashlay H. // Zemel'nyk. — 1924. — № 2. — S. 78 — 83.
2. Kalinichenko V. V. Selyans'ke hospodarstvo Ukrayiny v dokolhospnyy period (1921 — 1929 rr.) / Kalinichenko V. V. — Kh. : Osnova, 1991. — 129 s.
3. Ukrayina. Statystychnyy shchorichnyk na 1929 r. — Kh. : TsSU, 1929. — 399 s.
4. Hosudarstvennyy arkhiv Rossyyskoy Federatsyy. F.R — 3316. Tsentral'nyy yspolnytel'nyy komitet SSSR (TsYK SSSR). Op. 11. D. 23550. Pechatnye materyaly Sessyy VTsNK. 30 dekabrya 1922 h. — yanvar' 1938 h. — 324 l.
5. Novi shlyakhy v sil's'ko-hospodars'kiy politytsi // Zemel'nyk. — 1925. — № 6. — S. 5 — 8.
6. Shlykhter A. H. Puty razvytyya sel'skoho khozyaystva v systeme yndustryalizatsyy strany / Shlykhter A. H. — Kh. : “Proletaryy”, 1927. — 65 s.
7. Shlikhter O. Na fronti sil's'koho hospodarstva / Shlikhter O. // Ukrayins'ke skotarstvo. Naukovo-praktychnyy zhurnal. — 1927. — № 11. — S. 3 — 5.
8. Al'terman A. Rozvytok khlibnoho hospodarstva ta khlibnoyi torhivli Ukrayiny / Al'terman A. — Kh. : Radyans'kyy selyanyn, 1928. — 44 s.
9. Kalendar-spravochnyk i zapysna knyzhka na 1924 rik rayonovoho statystyka i korespondenta TsSU. — Kh. : TsSU USRR, 1923. — 373, XIV s.

Стаття надійшла до редакції 18.08.2014 р.

В.Н. Лазуренко, Е.Н.Стрижак

Возрождение зернового экспорта Украины в период нэпа

Показаны особенности развития в первые годы новой экономической политики пострадавшего в годы Первой мировой и гражданской войн товарного зернового хозяйства Украины.

Раскрыты особенности динамики и характера изменений в посевных площадях крестьянских хозяйств Украины. Сосредоточено внимание именно на повышении товарности крестьянских хозяйств и роли крестьянских хозяйств в этом процессе. Акцентировано особое внимание на роли крестьянских фермерских хозяйств в развитии сельскохозяйственного экспорта.

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьянство, площади, крестьянское хозяйство фермерского типа, рыночные культуры, сбыт, зерновое хозяйство.

V. Lazurenko, E. Stryzhak

The Revival of Grain Export from Ukraine in the Days of NEP

Specific features of the development of grain farms in Ukraine in the first years of the New Economic Policy in the years of the First World War and the Civil War are shown in the paper.

Peculiarities of the dynamics and changes in cultivated lands of farms of Ukraine are depicted. Much attention is focused on improving the marketability of farms and the role of farms in this process. Particular attention is accented to the role of farms in the development of agricultural export.

Key words: agriculture, peasantry, lands, farms, market cultures, sales, grain farming.